

Андрій Хоптяр,
 доктор філософії,
 старший науковий співробітник
 Кам'янець-Подільського державного
 історичного музею-заповідника

ОБОРОННІ ХРАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XIV-XVIII СТ.

У статті висвітлено історію появи оборонних храмів м. Кам'янець-Подільського, їх роль і значення у загальній системі міських оборонних укріплень.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, оборонний храм, система фортифікацій, сакральна архітектура.

У добу сучасної України, незважаючи на суттєве зростання якості та кількості досліджень у царині національної історії, на історичному полотні життєпису нашого народу залишається чимало білих плям та суперечливих сторінок. Зокрема, суттєву актуальність для дослідників продовжує зберігати тематика, пов'язана із історією фортифікацій м. Кам'янець-Подільського, що довгий час виступав фронтіром європейської цивілізації перед «Диким полем». У концепції забудови середньовічного Кам'янця чітко прослідковується задум «міста-фортеці», тобто добре укріпленого центру комунікацій, зі складною та багаторівневою фортифікаційною системою. І саме один із елементів згаданої фортифікаційної системи знайде своє висвітлення в статті.

Дослідженням фортифікацій Кам'янця-Подільського в тій чи іншій мірі займалося чимало давніх і сучасних істориків. Зокрема, даної тематики у своїх працях торкалися такі історики-краєзнавці XIX – поч. XX ст., як П. Батюшков, В. Гульдман, О. Прусевич, Ю. Ролле, О. Сементовський, Ю. Сіцінський та ін [1; 3; 7; 8; 11]. У наш час розробкою вказаної проблеми займаються українські дослідники Л. Баженов, О. Будзей, О. Пламеницька, В. Степанков [2; 6], працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника П. Болтанюк, О. Заремба, Д. Кондратюк, Р. Майор, І. Старенький. Чимало нових аспектів відкрив у своїх дослідженнях М. Петров, автор ґрунтовної монографії з історії Кам'янця XV-XVIII ст. [5] Наполегливо та фундаментально працювали на цією темою польські історики З. Горнунг, Д. Колодзейчик, Р. Круль-Мазур, Т. Новак та ін. [9;10]. Однак, незважаючи на вагомий внесок вищезгаданих науковців щодо розкриття білих плям вказаної теми, вона ще далека від остаточного історичного вичерпання і зберігає гостру актуальність сьогодні.

З-поміж архітектурного розмаїття сакральних пам'яток Поділля існує примітна група споруд, які можна умовно назвати «оборонними храмами», оскільки вони поєднують у собі одночасно і сакральну і оборонну функції. Найяскравішими представниками цієї групи середньовічного сакрального зодчества на Поділлі є чотириконхова церква-донжон у с. Сутківці (сучасна Хмельницька область), триконхові храми в с. Шарівка (Хмельницька обл.) та ур. Монастирок (Тернопільська обл.), а також низка триконхових церков із вежами-дзвіницями в Кам'янці-Подільському: Троїцька, Петропавлівська та Іоанно-Предтеченська. Головним атрибутом триконхових церков є структура у формі хреста із трьома раменами, де абсида розташовується в східному рамені, а південне і північне рамена завершуються напівкруглими екседрами. Вірогідно, поява триконхових оборонних храмів у місті співпадає із періодом правління князів Коріатовичів в останній третині XIV ст. або пізньолитовського періоду (початок XV ст.). Однак, це лише припущення, адже перші писемні згадки про них відносяться до пізнішого часу [6, с. 188].

Прикладами типової оборонної церкви на території Кам'янця є схожі в габаритах і плануванні Іоанно-Предтеченський та Троїцький храми (див. додатки 1, 2). Обидва вони розташовані на аналогічній відстані (310 м) від Західної та Північної міських брам відповідно. Найперше, розглянемо оборонну роль Іоанно-Предтеченського храму, що довгий час був архітектурною східної частини Вірменської площі [6, с. 189-190]. Перша згадка про нього відноситься до 1593 р., коли він був описаний у спогадах московського паломника Трифона Коробейникова [2, с. 56; 5, с. 170]. Однак, є версія, що це була пересвячена П'ятницька церква XIV ст. Дану гіпотезу активно відстоює дослідниця О. Пламеницька [6, с. 189.], однак її відкидали такі компетентні науковці, як Ю. Сіцінський [8, с. 18.], М. Петров [5, с. 170] тощо. На жаль, через руйнацію церкви більшовиками в 30-х рр. XX ст. уявлення про її обриси, архітектуру та силует можна почерпнути лише з дореволюційних листівок, фотографій, давніх креслеників і письмових джерел. Судячи з наявних описів, Іоанно-Предтеченська церква була типовим триконхом, із габаритами 27×15 м і товщиною

стін від 1,5 м (південне та північне рамена) до 2,5 м (апсида та дзвіниця). За товщиною стіни храму нічим не поступалися фортечним. Окрім того є підстави говорити про наявність над навою оборонного ярусу з круглими віконцями (зафіксовані на гравюрі XIX ст.). [6, с. 189-191] Не викликає сумнівів оборонне призначення трьохярусної дзвіниці храму, висотою 20-21 м. Про це у своїх дослідженнях писали Ю. Сіцинський та О. Прусевич. Зокрема, Ю. Сіцинський [7, с. 190] зазначав, що дзвіниця, подібно до сусіднього Вірменського костелу, мала форму чотиригранної оборонної башти, обладнаної бійницями для гармат. Крім того, джерела XVIII ст. свідчать про те що її називали вежею, тобто в жителів міста дзвіниця викликала асоціації саме з оборонною, а не сакральною спорудою. З бійниць верхнього ярусу вільно прострілювався увесь простір Вірменської площі й далі на захід, аж до самої Міської брами та Замкового мосту. Таким чином роль храму як одного із потенційних вузлів оборони є очевидною.

Аналогічні оборонні функції міг виконувати і Троїцький храм у північно-східній частині міста (див. додатки 3, 4). Перша писемна згадка про будівлю датується 1535 р., та, на думку деяких вчених, храм побудували значно раніше. Так, М. Петров стверджує, що церкву звели у XV ст. [5, с. 168], а краєзнавець XIX ст. Д. Синицький та сучасна українська дослідниця О. Пламеницька відносять його появу до доби Коріатовичів [6, с. 191-192], Археологи В. Бевз та А. Мандзій датують храм ще ранішим періодом – XII-XIII ст. Незважаючи на дискусійність щодо дати побудови храму, присутність оборонних ознак в його архітектурі є достатньо доказовою. При співставленні фізичних розмірів Іоанно-Предтеченської та Троїцької церков варто відзначити надзвичайну подібність їх габаритів та обрисів. Основні параметри плану Троїцького храму: довжина по осі схід-захід (26,5 м), ширина нави (10,3 м), товщина стін – майже збігаються із відповідними показниками Іоанно-Предтеченської церкви. Єдина суттєва відмінність полягала в орієнтації храму щодо міської забудови, адже до Троїцької площі будівля повернута не дзвіницею, а північним фасадом. Подібність у плануванні дає підстави вважати, що в обидва храми закладали аналогічні функції, в т. ч. і оборонну. Висота головної нави храму (10,4 м) дозволяла обладнати над сакральним приміщенням другий оборонний ярус. Товщина стін церкви була еквівалентна замковим показникам, а з дзвіниці вільно прострілювався простір аж до Кушнірської вежі та Руського ринку [6, с. 192].

Концепцію спорудження «оборонних храмів» у Кам'янці-Подільському в XV-XVII ст. перейняли нові господарі краю – поляки. Проте, у цей період фортифікаційні функції забезпечував не весь храмовий комплекс, а один із його елементів, зокрема, дзвіниця. Безперечно, найбільш яскраво ці ознаки простежуються в архітектурі дзвіниць двох католицьких храмів – Кафедрального костелу св. ап. Петра і Павла та Вірменського костелу св. Миколая (Нігола).

Дзвіниця Кафедрального костелу, найвірогідніше, збудована у 1646-1648 рр. [2, с. 32] (див. додатки 5, 6). Проте дослідниця О. Пламеницька датує її побудову двома століттями раніше – 1434-1453 рр. [6, с. 311-312.] На середньовічних гравюрах, зокрема, на мідьориті К. Томашевича XVII ст., у зображенні дзвіниці, яка тоді мала готичне завершення, чітко простежуються оборонні ознаки – чотири кутові башточки-бартизани з власними невеликими бійницями. Красномовними є й фізичне планування та габарити п'ятиярусної дзвіниці. При довжині сторони 12,7 м, товщина стін будівлі сягає 3,7 м, що перевищує наймасивніші стіни башт фортеці щонайменше на півметра. Дзвіниця мала два входи, при чому один з них розташовувався на висоті 6 м, що також є розповсюдженою практикою при облаштуванні фортифікаційних споруд. Перших три яруси будівлі були склепінчастими, а два верхніх – балковими. По периметру п'ятого ярусу, ймовірно, існували бійниці, а на гранях сторін – вищезгадані бартизани. Відомо, що під час турецької облоги в 1672 р., башту-дзвіницю серйозно пошкодили артилерійськими обстрілами, а в середині XVIII ст. відбудували за проектом Яна де Вітте. При цьому архітектор збільшив висоту будівлі з 25 до 34 м., надбудував ще один ярус і замінив готичне дахове завершення бароковим. Тоді ж дзвіниця втратила головні оборонні елементи – бійниці та башти-бартизани [6, с. 312].

Ще один яскравий приклад поєднання сакральної та оборонної функцій в забудові Кам'янця – п'ятиярусна дзвіниця вірменського костелу св. Миколая (Нігола), побудована в 1565 р. (за О. Пламеницькою – у 1495 р.) [2, с. 46] (див. додатки 7, 8). На будівлі до нашого часу збереглися середньовічні оборонні елементи, зображені на мідьориті К. Томашевича – наріжні в'їздки з бійницями для ведення вогню і вікна-бійниці четвертого ярусу. В'їздки, вірогідно до 1672 р., виконували роль бартизанів з фортифікаційними елементами для прострілу мертвих зон – машикулями.

Проте після руйнації в ході турецького штурму міста та відбудови в XVIII ст. вони втратили цю функцію. Перекриття ярусів дзвіниці – балкове, на третьому та п'ятому ярусах облаштовані бійниці для гармат. Товщина ж стін коливається від 2,67 м на першому ярусі до 2,04 м на четвертому. Дзвіниця, заввишки 37 м., була досконалою оборонною позицією, домінуючи над вірменськими кварталами аж до Гловерівських мурів та укріплень Руської брами [6, с. 313-315].

Питання про наявність оборонних елементів в архітектурі двох інших православних храмів міста – Петропавлівського та Миколаївського, залишається відкритим. На мідьориті К. Томашевича вони зображені як триконхові храми, подібні до вищезгаданих оборонних триконхів Кам'янця. Проте, брак як графічної, так і описової інформації, поки не дає достатньо фактів для підтвердження чи спростування оборонної ролі цих будівель [6, с. 316].

Таким чином, можна констатувати, що впродовж XIV-XVIII ст. фортифікаційна система Кам'янця постійно вдосконалювалась, а задля покращення обороноздатності міста зодчі-фортифікатори активно впроваджували концепцію оборонних храмів. У разі потреби такі сакральні-оборонні споруди могли ефективно використовуватись як вузли оборони та виконувати роль прихистку для населення від потенційних ворожих набігів.

Список використаних джерела та літератури

1. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб: Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Обществ. Польза», 1891. – 401 с.
2. Будзей О. В. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
3. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: типография Подольского губернского правления, 1901. – 293 с.
4. Майор Р. І. Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: Віта-Друк, 2016. – 30 с.
5. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
6. Пламницька О. А. Castrum Samenensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час) / Ольга Пламницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
7. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Евфимий Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
8. Сецинский Е. И. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд / Евфимий Сецинский. – Каменец-Подольск, 1895. – 316 с.
9. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim Eialet Kamienecki 1672-1699. / Dariusz Kolodziejczyk. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza POLCZEK Polskiego Czerwonego Krzyza, 1994. – 255 s.
10. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
11. Rolle J. A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich, Tom II. Kamieniec nad Smotryczem / D Antoni J. Rolle. – Warszawa: Naklad Gebethnera i Wollffa, 1880. – 304 s.

Додаток 1.

Іоанно-Предтеченський храм на мідьориті К. Томашевича.

Додаток 2.

Іоанно-Предтеченський храм на копії мідьорита К. Томашевича 1729 р.

Додаток 3.

Троїцький храм на мідьориті К. Томашевича.

Додаток 4.
Троїцький храм на копії
мідьорита
К. Томашевича 1729 р

Додаток 5.
Петропавлівський
кафедральний костел на
мідьориті К. Томашевича.

Додаток 6.
Петропавлівський
кафедральний костел на копії
мідьорита
К. Томашевича 1729 р.

Додаток 7.
Миколаївський вірменський
костел на мідьориті
К. Томашевича.

Додаток 8.
Миколаївський вірменський
костел на копії мідьорита
К. Томашевича 1729 р.